

شاخصه های جامعه متعالی در قرآن

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شاخصه های جامعه متعالی در قرآن کریم به روش توصیفی و تحلیلی و با استفاده از روش گردآوری کتابخانه ای تنظیم شده است. یافته های تحقیق حاکی از آن است که جامعه مطلوب و متعالی در قرآن، جامعه ای است توحیدی، عامل به احکام و تعالیم قرآن به دور از تفرق و تشتت و دارای وحدت که روابط حاکم میان افراد جامعه بر معیار عدل، مساوات، نفی تبعیض و دادن امتیازات بر مبنای شایسته سالاری و این شایستگی هم به تقوا و دانش است. شاخصه های جامعه متعالی در قرآن به سه دسته هستی شناختی، ارزش شناختی و انسان شناختی تقسیم می شود و راهکارهای دستیابی به جامعه متعالی در چهار مورد (تعمیق و ترویج آگاهی اسلامی، تقویت و توسعه فرهنگ اسلامی، تحکیم و تجدید نظام اسلامی و تعامل و همکاری با جوامع و ملت های دیگر) قابل اجراست. بی شک بهترین روش دست یابی به جامعه متعالی، استفاده از منبع غنی وحی الهی است تا از طریق آن شاخصه های جامعه مطلوب تبیین شود، شاخصه هایی که کاربرد و اعمال آن در جامعه، می تواند باعث رشد و کمال تمدن اسلامی گردد.

واژگان کلیدی: شاخصه، جامعه متعالی، قرآن، مولفه

مقدمه

جامعه متعالی یکی از مفاهیم مهم و مورد توجه در قرآن کریم است. قرآن کریم به عنوان کتاب هدایت برای بشر، نه تنها اهداف و مقاصد انسان را مشخص می کند، بلکه راه ها و شیوه های دست یابی به آن ها را نیز آموزش می دهد. یکی از این اهداف، تشکیل و تحقق جامعه متعالی است. جامعه ای که در آن انسان ها با توجه به ارزش ها و آموزه های الهی، زندگی می کنند و به سعادت دنیوی و اخروی می رسند. اساسی ترین گام در ساخت تمدن، دستیابی به شاخصه های جامعه مطلوب است. رفتارهای یک جامعه مبتنی بر باورها و تفکرات حاکم بر آن جامعه می باشد. اگر جامعه ای بتواند شاخصه های خود را به گونه ای صحیح تبیین کرده و بر اساس آن الگوی مناسب رفتاری و عملی ارائه نماید، زمینه تکامل آن جامعه را فراهم نموده است.

اسلام از دیرباز مورد توجه اندیشمندان مسلمان بوده و به صورت پراکنده و یا مستقل از آنان برجای مانده است. از مدینه فاضله فارابی گرفته تا آثار علمای معاصر همچون مباحث علامه طباطبایی در تفسیر المیزان در خصوص تگون اجتماع و تبیین عناصر و ارکان جامعه، شهید مطهری در بسیاری از آثارش به ویژه در باب هستی شناسی و انسان شناسی و مباحث مربوط به فرد و جامعه، جوادی آملی در کتاب جامعه در قرآن، مصباح یزدی در کتاب جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن و... به موضوع جامعه اسلامی پرداخته اند. پژوهش حاضر درصدد تبیین شاخصه های هستی شناسی، ارزش شناسی و انسان شناسی بر اساس آیات قرآن است تا با الگو سازی و ارائه آن زمینه تعالی و بالندگی تمدن اسلامی را فراهم سازد.

مکتب های بزرگ اعم از الهی و انسانی، هر کدام برای جامعه مطلوب شاخص هایی متفاوت ارائه کرده اند و سر منشا تمدنی مختلف بوده اند، از آنجا که در عرصه نظریه پردازی، ایده ها و دیدگاه های متفاوتی در شاخص های یک جامعه ایده آل داده شده و گاه این نظریات ضد و نقیض بوده و در عرصه های غیر تئوریک هم هیچ معیار و ملاکی برای صدق این ادعاها مشخص نشده و تنها با آزمون و خطا و پرداخت هزینه های گزاف می توان به مطلوب یا نامطلوب بودن این شاخصه ها برای دست یابی به جامعه مطلوب پی برد.

لذا باید شاخصه های مناسب از منبعی انتخاب شود که بیشترین آشنایی را با بشر و مقتضیات او داشته باشد از آنجا که دین اسلام خصوصیت جهان شمولی داشته و منطبق با فطرت انسانی می باشد، قابلیت ارائه شاخصه های جامعه مطلوب برای تمام اعصار را دارد.

۱. کلیات و مفاهیم

الف. شاخص و مولفه

- تفاوت شاخص و مولفه

معناشناسی لغوی: شاخص (Index) در صحبت های روزمره به ده معنای مختلف به کار برده می شود: به عنوان مثال، شاخص به نمودار، نماینده، مآخذ و پایه، مکانی مرتفع، صفتی مشخص، تیری که از بالای نشان در گذرد، دستگاهی که روی جریان آب در رودها نصب می کنند، نمودار، نماینده، مآخذ و پایه گفته می شود.^۱

در ادبیات آماری شاخص: معیاری است کمی برای تعریف، تعیین و یا نشان دادن خصوصیات ذاتی یک جامعه آماری به صورت عددی و یا وسیله ای است برای مقایسه دو جامعه آماری با یکدیگر یا وسیله ای است برای سنجش دو صفت خاص در یک جامعه.^۲

در اصطلاح: در حقیقت، شاخص متغییری است که برای ارزیابی و مقایسه کشورها، شهرها، دانشگاه ها، سازمان ها و جوامع مختلف اجتماعی، فرهنگی و سیاسی و همچنین برای تعیین شرایط و حساسیت ها، تفاوت بین مکان ها و زمانها، و سنجش مجموعه ها و موقعیت ها و ارزشیابی و تعیین نیاز ها، گرایش ها و جهت گیری ها (در ارتباط با اهداف و مقاصد تحقیق)، تامین استانداردها و اطلاعات هشدار دهنده، پیش بینی شرایط و روند تغییرات در آینده، مورد استفاده قرار می گیرد و می توان به وسیله آن وضعیت حال و گذشته پدیده ها را مقایسه و بر اساس آن آینده را پیش بینی کرد.^۳

مقصود از مولفه، عنصر یا اجزای تشکیل دهنده یک چیز که بدون داشتن آنها نمی توانیم آن چیز را تجزیه و تحلیل کنیم. مولفه ها می توانند عواملی باشند که تأثیرگذار بر یک مفهوم یا یک شاخص هستند. به عنوان مثال، دین، ولایت، مردم سالاری دینی، قانون اساسی، فرهنگ و خانواده مولفه های اجتماعی هستند که بر شاخص های نظیر ایمان و معنویت، قسط و عدل، عقلانیت مبتنی بر علم و معرفت، صفا و اخوت، صلاح اخلاقی و رفتاری، اقتدار و عزت و کار و پیشرفت و حرکت دائمی استوارند.^۴

ب. جامعه

^۱ لغت نامه دهخدا و عمید

^۲ نائینی، شاخص ها، ص ۱۴۲

^۳ هاشم زاده، مولفه ها و شاخصه های جامعه اسلامی در فرایند تمدن سازی از منظر مقام معظم رهبری، ص ۴

^۴ عرفانی، شاخصه های جامعه مطلوب در تمدن اسلامی از منظر قرآن، ص ۴

- هویت جامعه متعالی

جامعه، جمعیتی سازمان یافته از اشخاص که با هم در یک واحد فیزیکی مشترک سکونت دارند، در چارچوب سازمان ها و گروه های مختلف برای نیل به هدف مشترک و رفع نیاز های اساسی و حیاتی همکاری می کنند و با اشتراک در فرهنگ و اقتدار سیاسی یکسان، به عنوان یک واحد اجتماعی متمایز شناخته می شوند.^۵

در زبان عربی قدیم، واژه جامعه برای معنای لغوی خود استفاده می شد و در قرآن نیز، از این واژه در راستای معنای اصطلاحی اش، استفاده نشده است. با این حال، کلماتی مانند اناس، ناس، قریه، شعوب، قرن، امت، رهط، خانواده، قوم، حزب و ... در قرآن وجود دارند که زیر مجموعه مفهوم جامعه به شمار می آیند و بوجود ویژگی ها و سنت های موجود آن، دلالت دارند. این کلمات، گرچه معنای خاص خود را دارند اما همه ناظر به یک جمع یا گروه هستند.^۶

جامعه مطلوب و متعالی در قرآن، جامعه ای است توحیدی، عامل به احکام و تعالیم قرآن به دور از تفرق و تشتت و دارای وحدت که روابط حاکم میان افراد جامعه بر معیار عدل، مساوات، نفی تبعیض و دادن امتیازات بر مبنای شایسته سالاری و این شایستگی هم به تقوا و دانش است. اعضای جامعه ضمن برخورداری از اراده و آزادی عمل در انتخاب مسیر و طرح اندیشه نسبت به هم و در برابر جامعه مسئولند و در اتخاذ تصمیمات سهیم و منشا اثر.

در بینش قرآنی، جامعه مطلوب است که صرفاً قانون الهی بر آن حاکم بوده و تنظیم کارهای فردی و اجتماعی بر اساس دستورات خدا و ضوابط و مقررات مهم از دین باشد نه قوانینی که به وسیله فرد یا افرادی از انسان ها وضع و تدوین شده باشد.^۷

- معیار های شاخص اجتماعی

انتخاب و ساخت شاخص ها اصول و ضوابطی دارد که باید رعایت شود وگرنه آن شاخص از اعتبار چندانی برخوردار نخواهد بود. مهم ترین اصول اساسی شاخص سازی عبارت است از:

الف. صراحت: یک شاخص باید صریح و روشن و به سهولت قابل به کارگیری و مستقل از زمان و مکان باشد.

^۵ فولادی، درآمدی بر جامعه شناسی، ص ۹۸

قلی زاده و همکاران، مولفه های فرهنگ شهروندی برای دانش آموزان دوره راهنمایی، ص ۴۲

^۶ فخر زارع، جامعه از منظر قرآن، ص ۹۳-۱۲۲

^۷ همان، ص ۹۵

ب. وزن پذیری: شاخص ها در کاربرد وزن یکسان ندارند. با توجه به اهمیت هر مقوله وزن خاصی را به خود اختصاص می دهند.

ج. حساسیت: یک شاخص باید از حساسیت کامل برخوردار باشد یعنی شی مورد نظر یا صفت ذاتی شی را بسنجد.

د. سازگاری: هر شاخص در هر مجموعه برای معرفی و تشخیص صفت خاصی از یک متغیر می رود اگر در یک مجموعه، چند شاخص برای تشخیص چند خصوصیت جامعه تعریف شده باشد، الزما این شاخص ها با هم سازگار باشند.

هـ. سازگاری: شاخص باید همان چیزی را بسنجد که مورد نپر است و به سوالات دیگر پاسخ ندهد.^۸

- ویژگی های جامعه متعالی

۱. ارتباط فرد با خدای متعال: هر فردی موحد و مومن و از شرک و کفر بیزار است و ارتباط خالقی مخلوقی میان خدای متعال و همه چیز و همه کس معتقد است.

۲. ارتباط با خود: هر فرد می داند آنچه از آن او در اختیار اوست اعم از جسم و بدن و نفس و روح، امانتی الهی است.

۳. ارتباط فرد با طبیعت: هر فرد برای خود در قبال طبیعت یعنی جمادات، نباتات و حیوانات دو موضع بسیار مهم قائل است: یکی امانتدار خدای متعال بودن و دیگری خلیفه و جانشین او بودن.

۴. ارتباط فرد با انسان های دیگر: هر فردی همه ارتباطاتش را با سایر افراد بر اساس دو اصل قسط و عدالت، واحسان مبتنی می سازد. نهاد های اجتماعی این جامعه متعالی و آرمانی عبارتند از: (نهاد خانواده، نهاد اقتصاد، نهاد سیاست و حکومت، نهاد حقوق و نهاد آموزش)^۹

۲. جامعه متعالی و شاخصه های آن

شاخص های هستی شناختی

^۸ نائینی، شاخص ها، ص ۱۴۳، ۱۴۴

^۹ هاشمی، شاخصه های فرهنگی جامعه مطلوب از دیدگاه قرآن و روایات، ص ۵۶، ۵۷

مصباح یزدی، جامعه و تاریخ در قرآن، ص ۴۱۵، ۴۲۲

راهکار دیگری که برای دستیابی به جامعه مطلوب اسلامی می‌توان اتخاذ کرد، تقویت و توسعه فرهنگ اسلامی است. این راهکار به این معنا است که باید فرهنگ اسلامی را در تمام جنبه‌های زندگی انسان‌ها حاکم و مؤثر کنیم. فرهنگ اسلامی شامل مجموعه‌ای از باورها، نگرش‌ها، ارزش‌ها، عادات، سنن، و آداب است که بر اساس آموزه‌ها و معیارهای اسلامی شکل گرفته‌اند. این فرهنگ اسلامی باید در تمام زمینه‌های فردی و اجتماعی، از جمله خانواده، مدرسه، محل کار، مسجد، بازار، رسانه، هنر، ورزش، و غیره ترویج و تثبیت شود.

این راهکار نیز دارای فواید و اثرات مثبت بسیاری است. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با فرهنگ اسلامی خود هویت‌بخشی کنند و آن را مورد قبول و احترام قرار دهند. این فرهنگ اسلامی مبتنی بر اسلام ناب محمدی (ص) است و می‌تواند منبع افتخار و اعتزاز انسان‌ها باشد.
- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با فرهنگ اسلامی خود رفتار کنند و آن را در عمل اجرا کنند. این فرهنگ اسلامی مبتنی بر اخلاق و ارزش‌های اسلامی است و می‌تواند منبع رشد و تکامل انسان‌ها باشد.
- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با فرهنگ اسلامی خود تأثیرگذار باشند و آن را به سایرین منتقل کنند. این فرهنگ اسلامی مبتنی بر دعوت و تبلیغ اسلام است و می‌تواند منبع جذب و هدایت انسان‌ها باشد.
- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با فرهنگ اسلامی خود مقاوم و متحد باشند و آن را در برابر تهدیدها و چالش‌ها دفاع کنند. این فرهنگ اسلامی مبتنی بر ایمان و جهاد اسلامی است و می‌تواند منبع استقلال و امنیت انسان‌ها باشد.^{۳۸}

راهکار سوم: تحکیم و تجدید نظام اسلامی

راهکار دیگری که برای دستیابی به جامعه مطلوب اسلامی می‌توان اتخاذ کرد، تحکیم و تجدید نظام اسلامی است. این راهکار به این معنا است که باید نظام اسلامی را در تمام سطوح و ابعاد جامعه اسلامی اجرا و اعمال کنیم. نظام اسلامی شامل مجموعه‌ای از قواعد، قوانین، مقررات، سازمان‌ها، نهادها، و مؤسسات است که بر اساس شریعت و فقه اسلامی تشکیل و تنظیم شده‌اند. این نظام اسلامی باید در تمام زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، علمی، امنیتی، و دفاعی جامعه اسلامی حکومت و نظارت کند.

این راهکار نیز دارای فواید و اثرات مثبت بسیاری است. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

^{۳۸} ر. ک. شرف الدین، جهانی شدن فرهنگ و بنیادگرایی اسلامی

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با نظام اسلامی خود ارتباط برقرار کنند و آن را مورد حمایت و همکاری قرار دهند. این نظام اسلامی مبتنی بر ولایت فقیه و جمهوری اسلامی است و می‌تواند منبع شرکت و مشارکت انسان‌ها باشد.

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با نظام اسلامی خود مطابقت پیدا کنند و آن را در عمل احترام بگذارند. این نظام اسلامی مبتنی بر حکومت قانون و عدالت اسلامی است و می‌تواند منبع نظم و انضباط انسان‌ها باشد.

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با نظام اسلامی خود پیشرفت کنند و آن را بهبود بخشند. این نظام اسلامی مبتنی بر توسعه و تجدید اسلامی است و می‌تواند منبع تغییر و تحول انسان‌ها باشد.

- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با نظام اسلامی خود مقاوم و متحد باشند و آن را در برابر تهدیدها و چالش‌ها دفاع کنند. این نظام اسلامی مبتنی بر ایمان و جهاد اسلامی است و می‌تواند منبع استقلال و امنیت انسان‌ها باشد.^{۳۹}

راهکار چهارم: تعامل و همکاری با جوامع و ملت‌های دیگر

راهکار دیگری که برای دستیابی به جامعه مطلوب اسلامی می‌توان اتخاذ کرد، تعامل و همکاری با جوامع و ملت‌های دیگر است. این راهکار به این معنا است که باید با سایر جوامع و ملت‌های جهان، از جمله مسلمانان و غیرمسلمانان، به صورت صلح‌آمیز و متقابل روابط برقرار و توسعه دهیم. این روابط باید بر اساس اصول و معیارهای اسلامی، از جمله احترام، عدالت، مشارکت، تعاون، مصالحه، و دیالوگ باشند. این روابط باید در تمام زمینه‌های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، علمی، امنیتی، و دفاعی بین جوامع و ملت‌ها انجام و افزایش یابند.

این راهکار نیز دارای فواید و اثرات مثبت بسیاری است. از جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با جوامع و ملت‌های دیگر آشنا شوند و آن‌ها را بشناسند. این آشنایی و شناخت می‌تواند منبع افزایش دانش و فرهنگ انسان‌ها باشد.

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با جوامع و ملت‌های دیگر همدلی و همزبانی کنند و آن‌ها را مورد احترام و اعتماد قرار دهند. این همدلی و همزبانی می‌تواند منبع ایجاد صلح و دوستی انسان‌ها باشد.

-این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با جوامع و ملت‌های دیگر همکاری و تعاون کنند و آن‌ها را مورد حمایت و کمک قرار دهند. این همکاری و تعاون می‌تواند منبع ایجاد پیشرفت و توسعه انسان‌ها باشد.

^{۳۹} کعبی و همکاران، سیاست‌های کلی نظام، راهکار ارتقای نظام قانونگذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران، ص ۱۰۲ به بعد

- این راهکار باعث می‌شود که انسان‌ها با جوامع و ملت‌های دیگر تبادل و تعامل کنند و آن‌ها را مورد دعوت و تبلیغ قرار دهند. این تبادل و تعامل می‌تواند منبع ایجاد تأثیر و نفوذ انسان‌ها باشد.^{۴۰}

نتیجه‌گیری

جامعه مطلوب و متعالی در قرآن، جامعه‌ای است توحیدی، عامل به احکام و تعالیم قرآن به دور از تفرق و تشتت و دارای وحدت که روابط حاکم میان افراد جامعه بر معیار عدل، مساوات، نفی تبعیض و دادن امتیازات بر مبنای شایسته سالاری و این شایستگی هم به تقوا و دانش است. اعضای جامعه ضمن برخورداری از اراده و آزادی عمل در انتخاب مسیر و طرح اندیشه نسبت به هم و در برابر جامعه مسئولند و در اتخاذ تصمیمات سهیم و منشا اثر.

در بینش قرآنی، جامعه مطلوب است که صرفاً قانون الهی بر آن حاکم بوده و تنظیم کارهای فردی و اجتماعی بر اساس دستورات خدا و ضوابط و مقررات مهم از دین باشد نه قوانینی که به وسیله فرد یا افرادی از انسان‌ها وضع و تدوین شده باشد.

شاخصه‌های جامعه متعالی در قرآن به سه دسته هستی‌شناختی، ارزش‌شناختی و انسان‌شناختی تقسیم می‌شود و راهکارهای دستیابی به جامعه متعالی در چهار مورد (تعمیق و ترویج آگاهی اسلامی، تقویت و توسعه فرهنگ اسلامی، تحکیم و تجدید نظام اسلامی و تعامل و همکاری با جوامع و ملت‌های دیگر) قابل اجراست.

^{۴۰} رفیعی و همکاران، بررسی رابطه بین الگوی حاکمیت همکاری‌های نوآوری با کارایی همکاری، ص ۳۲ به بعد

منابع

- نائینی، محمد کاظم، شاخص ها، فصلنامه نظریه های نوین اقتصادی، ش ۲
- عرفانی، محمد نظیر، شاخصه های جامعه مطلوب در تمدن اسلامی از منظر قرآن، دو فصلنامه مطالعات حدیث پژوهی، ش ۵
- هاشم زاده، علی، مولفه ها و شاخصه های جامعه اسلامی در فرآیند تمدن سازی از منظر مقام معظم رهبری، دانشگاه باقر العلوم ع، ۱۴۰۰
- فولادی، محمد، درآمدی بر جامعه شناسی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی ره، ۱۳۹۵
- قلی زاده، آذر و همکاران، مولفه های فرهنگ شهروندی برای دانش آموزان دوره راهنمایی، آموزش و ارزشیابی (علوم تربیتی)، ش ۱۰
- فخر زارع، سید حسین، جامعه از منظر قرآن، پژوهشنامه معارف قرآنی، ش ۱۶
- مصباح یزدی، محمد تقی، جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۱ ش
- مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸۸ ش
- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۳ ش
- جمعی از محققان مرکز فرهنگ و معارف قرآن، فرهنگ قرآن، دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه، ۱۳۸۳ ش
- نजारزادگان، فتح الله، بررسی تطبیقی تفسیر آیه وعد (نور: ۵۵) از دیدگاه مفسران فریقین (با تأکید بر شناخت قوم موعود)، قرآن شناخت، ش ۲
- کشاورز، سوسن و همکاران، ماهیت، اهداف، اصول و روش های معاد باوری در قرآن، تربیت اسلامی، ش ۱۹
- احمدیان، حمید و همکاران، تحلیل معنایی درجات تقوا در نهج البلاغه، کاوشی نو در معارف قرآنی، ش ۱
- پورمولا، سید محمد هاشم و همکاران، معنا شناسی واژه عدل در قرآن کریم بر مبنای روش ایزوتسو، نشریه پژوهش های قرآن و حدیث، ش ۱

خوشدل، حسین، بازشناسی معنای «امت واحده» با تاکید بر آیه «و لو شاء ربک لجعل الناس امه واحده و لا یزالون مختلفین» (هود/۱۱۸)، پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن، ش ۲

جمعی از نویسندگان، مآخذ شناسی کرامت انسان، ش ۱۵

نیا رئیس، سید مهدی و همکاران، نقش مفهوم اعتدال قرآنی در سبک تفکر و شاخصه های تربیتی، همایش ملی گفتمان اعتدال، ۱۳۹۴ ش

یوسف زاده، حسن، حیات معقول به مثابه پیشرفت، مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی و ایرانی، ش ۱۴

شرف الدین، سید حسین، جهانی شدن فرهنگ و بنیادگرایی اسلامی، نشریه معرفت، ش ۱۲۳

کعبی، عباس و همکاران، سیاست های کلی نظام، راهکار ارتقای نظام قانونگذاری در نظام جمهوری اسلامی ایران، دانش حقوق عمومی، ش ۱۵

حسین رفیعی، سعید و همکاران، بررسی رابطه بین الگوی حاکمیت همکاری های نوآوری با کارایی همکاری، سیاست علم و فناوری، ش ۳